

²⁵ Кротова О.О. Пізньопалеолітична пам'ятка поблизу с. Говоруха на Лугані // Археологія. — 1980. — Вип. 33. — С. 53—60.

²⁶ Binford L.R. Ibid. — P. 153.

²⁷ Трасологічне визначення Д.Ю. Нужного (Кротова О.О. Зазн. праця. — С. 56).

²⁸ Левицький І.Ф., Телегін Д.Я. Дослідження стоянки в ур. Минівський яр на Сіверському Дінці // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1956. — № 4. — С. 183—188; *Они же.* Отчет об археол. исследованиях на Северском Донце // НА ИА АН УССР, ф/э 1243. — 1951.

²⁹ Кротова А.А. Структура... — С. 71.

Одержано 28.04.2001

А.А. Кротова

ХОЗЯЙСТВЕННО-БЫТОВОЙ КОМПЛЕКС И ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ СТРУКТУРЫ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

В статье рассмотрены вопросы историографии пространственного анализа в первобытной археологии, дан анализ основных методологических подходов к изучению структуры позднелеолитических памятников — археологического и этноархеологического. Показано значение понятия хозяйственно-бытового комплекса (введенного И.Г. Шовкоплясом) для современных исследований. Рассмотрена структура и описана реконструкция использования территории обитателями нескольких позднелеолитических стоянок бассейна Северского Донца, интерпретируемых как хозяйственно-бытовые комплексы или недолговременные базовые лагеря небольших групп охотников-собирателей.

А.Кротова

THE ECONOMIC-DOMESTIC COMPLEX AND THE PROBLEMS OF STUDYING THE STRUCTURE OF THE UPPER PALEOLITHIC SITES

The article is dedicated to consideration of the historiography of the spatial analysis in Prehistoric Archaeology. The characteristic of the main methodological approaches (archaeological and ethnoarchaeological) to studying the structure of the Upper Paleolithic sites is given. The importance of the notion of the economic-domestic complex (formulated by I. Shovkoplyas) for the modern researches is underlined. The author also analyses the structure of the economic-domestic complex and reconstructs the process of utilization of the territory of the Severski Donets basin by the inhabitants of some Upper Paleolithic sites. The sites are interpreted as the short-term base-camps of the small groups of hunters-gatherers.

В.І. Беляєва

СЕЗОННІСТЬ ТА ДОВГОЧАСНІСТЬ

Статтю присвячено всебічному аналізу матеріалів стоянки Пушкарі 1, що дає змогу дійти окремих висновків стосовно господарської атрибуції пам'ятки.

Чим складнішою та багатшою є палеолітична пам'ятка, тим зрозумілішою є увага дослідників до проблем реконструкції домогосподарського укладу її мешканців. У 30-50-х роках минулого століття складність палеолітичних стоянок визначалась різноманітністю і видимою упорядкованістю основних об'єктів культурного шару — жител, вогнищ, ям, скупчень. Перші реконструкції цього емпіричного (за визначенням О. Соффер) напряду були зроблені П.П. Єфименком, І.Г. Підоплічком, О.П. Чернишем, О.М. Рогачовим та І.Г. Шовкоплясом.

© В.І. БЕЛЯЄВА, 2002

Друга хвиля ґрунтувалась на поглиблених польових та аналітичних розробках паризької школи А. Леруа-Гурана, 60—70-х років ХХ ст. Цей напрям можна назвати «археологічним», на відміну від сучасного, який тяжіє до досліджень природничо-наукового плану, де археологія відіграє, на перший погляд, другорядну роль. Археозоологія американських дослідників була привнесена в археологічну практику Східної Європи О. Соффер, яка в 80-х роках підвела підсумки своїх багаторічних досліджень палеоліту Дніпровського регіону¹. Тоді було запропоновано три початкові напрями: регіональне об'єднання палеолітичних стоянок у дві групи — північну та південну; їх сезонність, пов'язана з холодною та теплою порами року; спеціалізація. Перші два напрями отримали особливий розвиток у вітчизняних дослідженнях. Першими серед подібних праць були монографія Л.Л. Залізняка про мисливців на північних оленів² і серія розробок В.Н. Станка та його колег³ на основі вивчення Анетівських стоянок.

Останніми роками дослідження стоянок східнокавказького кола дало основу для визначення їх абсолютної багаторічної або навіть тисячолітньої довгочасності проживання на одній території⁴. Відому роль тут відіграв успішний розвиток методів абсолютного (ізотопного) датування. «Розкид» дат у наш час сприймається за часовий проміжок існування стоянок. Остання обставина дає основу для твердження, що всебічний археологічний аналіз не може відігравати другорядної ролі під час оцінки довгочасності проживання і його сезонності. Розглянемо деякі аспекти археологічного визначення ступеня довгочасності поселення.

З одного боку, культурний шар, його товщина і насиченість мають відображати ступінь довгочасності існування стоянки. З іншого боку, загальновідомо, що культурний шар зазвичай товстіше горизонту проживання. Під дією природних чинників, очевидно, в самий початковий період захоронення залишки життєдіяльності людини навіть в умовах *in situ* піднімаються вгору, значно збільшуючи товщину культурного шару. Земляні об'єкти не можуть підніматись, але їх заповнення утворює забарвлені плями і скупчення дрібного матеріалу вище рівня залягання. Ступінь такого «здімання» може бути різним, він залежить від конкретних, локальних процесів літогенезу. Як основний приклад розглянемо культурний шар Пушкарів I на чотирьох із п'яти пунктів стоянки⁵.

Всі п'ять пунктів Пушкарів I утворюють переривистий ланцюжок, що простягається вздовж схилу урочища правого берега р. Десна до Погонського яру. Відстань між ділянками 10—40 м, але північно-східну поверхню схилу (від розкопу № 1 М.Я. Рудинського до розкопу IV) поки що не досліджено (рис. 1).

Для зручності і чіткості викладу всі пункти мають кодові назви і об'єднані загальним індексом П1 — Пушкарі I. Слідом за П.Й. Борисковським ми розділили ці пункти стоянки на три ділянки — західну, центральну і східну, додавши до індексу відповідну літеру — П1З (Пушкарі I, західна група). До індексів кожної ділянки ввели номери розкопів, перед ними початковою літерою позначено назву найважливішого об'єкта стоянки або прізвища дослідника-відкривача — П1З-Б, П1Ц, V (Пушкарі I, західна група, дослідження П.Й. Борисковського, розкопи II і V). Отже, можна користуватись як повними, так і короткими індексами (П1З-Б, П1Ц-Г тощо) усіх груп ділянок стоянки. Перелічимо їх.

П1З — Пушкарі I, західна група. П1З-Б, П1Ц, V — ділянка з тричастковим житлом, яке досліджували П.Й. Борисковський в розкопі II і автор статті в розкопі V; П1З-М, V — ділянка з малим житлом, дослідженим нами в розкопі V;

П1Ц — Пушкарі I, центральна група. П1Ц-Р, I, III, VI — ділянку відкрито М.Я. Рудинським в розкопі I, П.Й. Борисковським в розкопі III і нами в розкопі VI. П1Ц-Г, VII — ділянка відкрита Ю.М. Грибченком і досліджена нами в розкопі VII;

П1В — Пушкарі I, східна група. П1В-Б, IV — ділянка, досліджена П.Й. Борисковським в розкопі IV.

Ступінь археологічної вивченості всіх п'яти ділянок стоянки різний, але очевидні їх культурна єдність та повна геологічна одночасність. На всіх площадках центральної та західної груп культурний шар утворився у верхній частині суглинку, який підстилався двома зближеними ґрунтами (так званім ефемерним та брянським). Утворення культурного шару було пов'язане з процесами, що проходили вже після того, як суглинок перестав накопичуватись⁶. У цей час людина залишила стоянку, і антропогенні рештки, залишені у верхах суглинку, стали перемищатися вище до межі відкладів, що його перекрили. Незначні ландшафтні зміни між західною і центральною групами ділянок створювали різні умови подальшого накопичення осадків. Західна група знаходилась в улоговині та на її схилі, центральна — на рівній чи дещо підвищеній

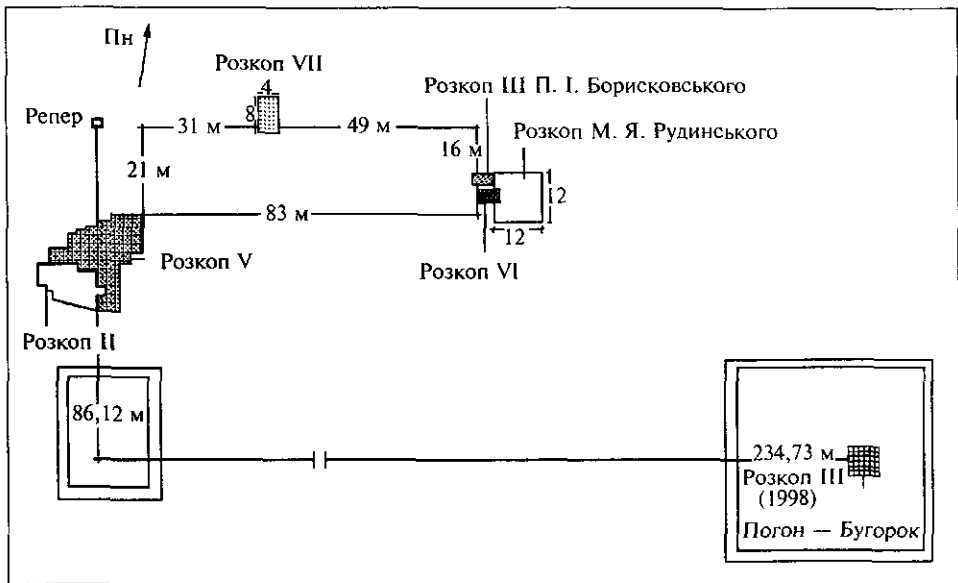
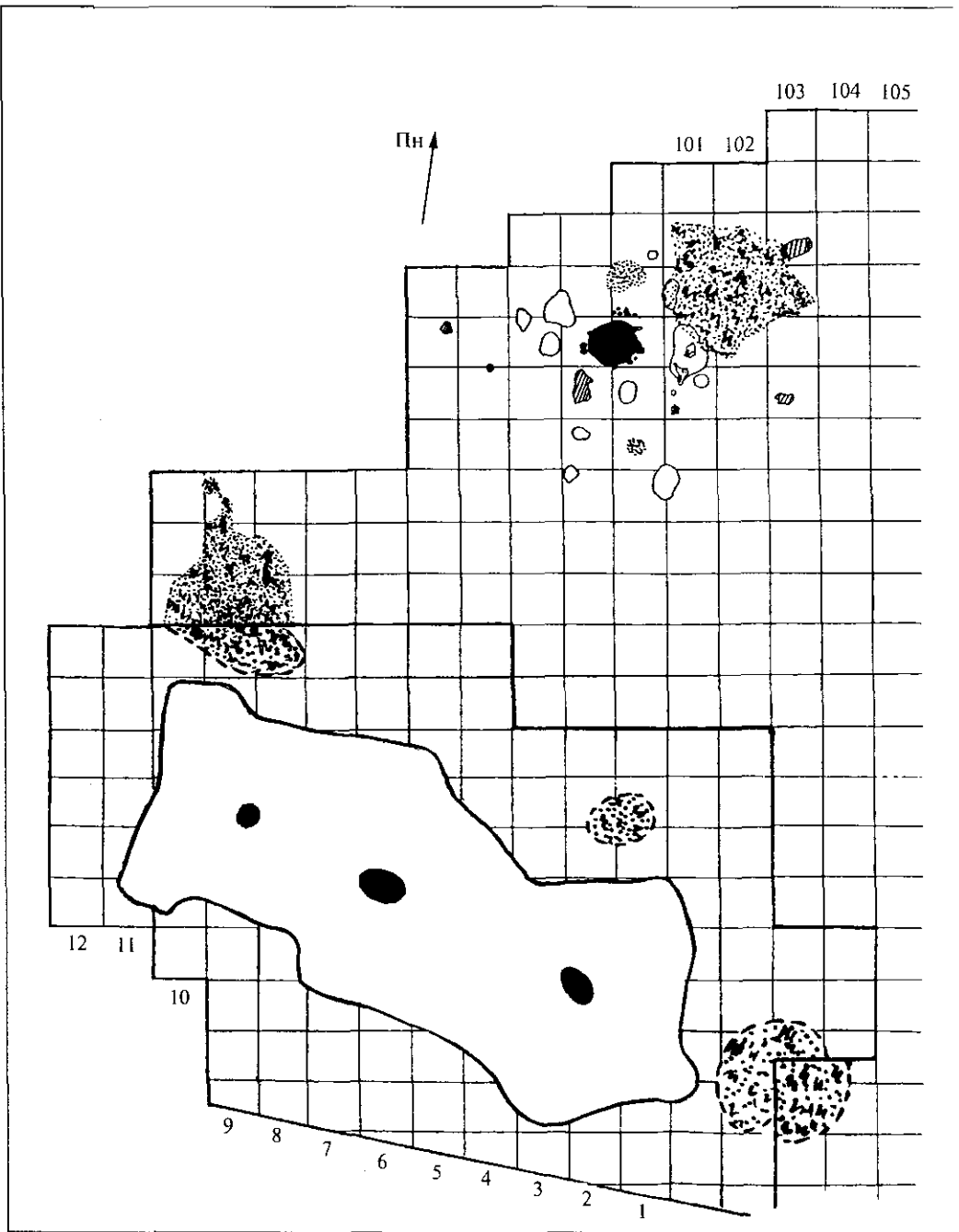

Рис. 1. Схема розташування стоянок на Погонському мису. Пушкарі 1 — розкопи II, III, V—VII, Погон і Бугорок

стосовно всього Погонського мису площадці (майданчику?). Принесений вітровою ерозією пісок ⁷ перекрив суглинок, але затримався лише в улоговині. Верхній горизонт культурного шару в розкопах II і V перекритий піском, але антропогенні рештки практично не переміщувалися нагору по його товщині. Тонкий культурний шар (5—10 см) залишився таким, оскільки самий низ (найнижчий шар?) піску був перероблений залізістою корою ортзанду. Вона, маючи товщину від 2 до 7 см, запечатала (закоркувала?) культурні рештки, не давши їм поширяться вище. Певною мірою можна говорити про західні ділянки Пушкарів 1 як про «закритий комплекс». Культурний шар, що утворився, виявився близьким до горизонту проживання, але не був абсолютно подібний до останнього. Цю гіпотезу підтверджує наявність горизонту суглинку, що встиг перекрити руїни заглибленого житла.

Дві інші центральні ділянки стоянки, навпаки, зберегли лише спогади про піщані вітри — пісок залишився тільки в мерзлотних тріщинах і у вигляді тонкого горизонту на південному схилі розкопу VII (ПІЦ-Г, VII). Залишену стоянку перекрив лесовий супісок, і елементи шару не мали перепони для поширення вгору аж до сучасного ґрунту. Можна передбачити, що процеси вітрової ерозії проходили під час накопичення лесового супіску. Переміщення її йшло в бік Погонського мису до так званого Бугорка. Тут же, на північному схилі мису, основу культурного шару в розкопі VII виявлено на глибині 0,6 м від сучасної земної поверхні. Переміщення антропогенних елементів було пов'язане як з процесами перевідкладення піску і лесу, так, можливо, і з сучасними ґрунтовими процесами. Подібна картина спостерігається в розкопі М.Я. Рудинського (ПІЦ-Р, I, III, VI). Культурний шар у невеликому розкопі VI знаходився у підвищеному стані від рівня суглинку, в якому він розпочинався, крізь супісок — до сучасної земної поверхні. Отже, час проживання і товщину культурного шару можна зіставити за умови визначення горизонту проживання. Шуканий горизонт не очевидний навіть за наявності крупних антропогенних об'єктів. Нині можна впевнено визначити горизонт проживання лише на ділянці з малим житлом (ПІЗ-М, V). Він (горизонт) заглиблений в суглинок на 4—5 см і є нижньою частиною другого, основного горизонту розчистки. Таким чином, товщина горизонту проживання не перевищує 2—3 см, що передбачає вкрай обмежений час його накопичення.

Оцінюючи сезони проживання на деснянських стоянках, О. Соффер запровадила статистичну оцінку ступеня різноманітності видів тварин, яких використовувала людина ⁸. Критерії оцінки перевірено на етнографічному матеріалі американських індіанців. Справедливо вказуючи на складнощі завдання, автор використовував фауну вибірково, не враховуючи в кінцевих висновках явно відібраний мамонтовий мате-

ріал стоянок з кістково-земляними житлами мізинсько-аносівського типу. Мамонт Пушкарів I уведено до підрахунків. Оскільки фауна стоянки мізерна, О. Соффер відносить її до холодного періоду існування. Проте, беручи до уваги роздуми самого автора, не слід урахувувати мамонта Пушкарів, тому що він репрезентований свідомо відібраними кістками черепа, іклами та зубами. У великому житлі на 20 фрагментів верхніх щелеп припадає лише одна нижня, ікла ж складають понад половини всієї фауни⁹. На ділянці з малим житлом на 4—5 особин мамонта припадає 2 хребці і лише 3—4 ребра. Кістки інших тварин репрезентовані поодинокими знахідками. На досліджуваній ділянці ПІЦ — Г, VII збільшується кількість кісток коня, але поки що можна говорити лише про зуби. Невелика кількість кісток у Пушкарях пояснюється не стільки їх поганим збереженням, як вважалось раніше, скільки їх фактичною відсутністю. Цю особливість можна пояснити невеликою кількістю мисливської здо-

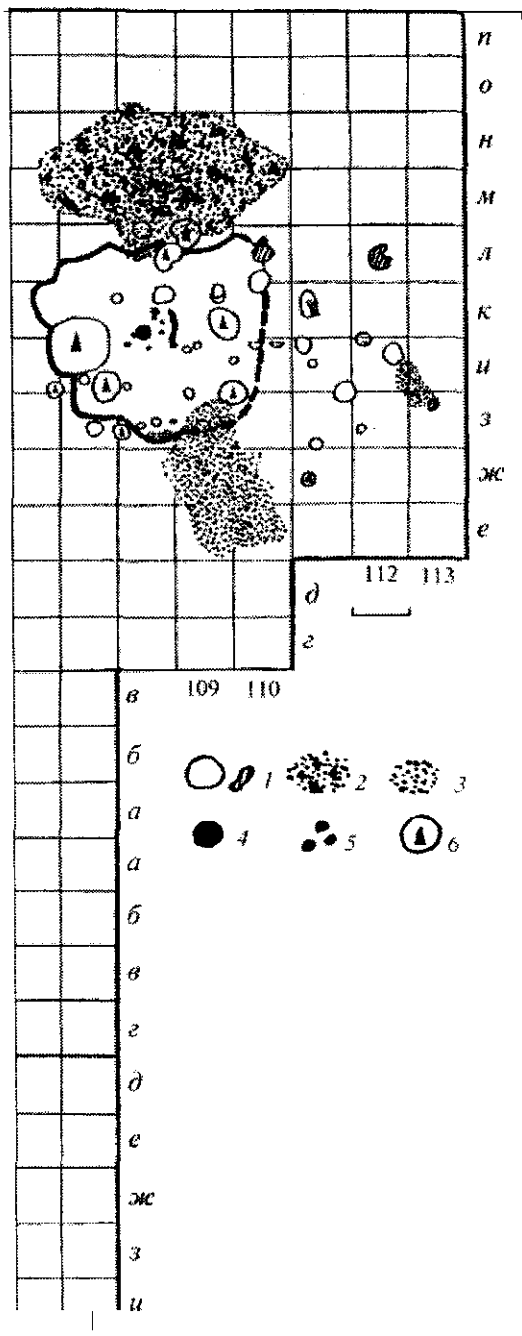

Рис. 2. План основних об'єктів культурного шару в межах західної групи ділянок Пушкарів 1: 1 — ями і западини; 2 — скупчення вугілля і кременю; 3 — скупчення кременю; 4 — вогнище; 5 — ямки від вогнища; 6 — ями з вертикально розташованими кістками

бичі¹⁰ і особливим способом її використання. На дні та по краях великого відкритого вогнища біля малого житла на ділянці П13 — М, V було прослідковано 40 овальних ямок. Припущення, висловлене біологом О.С. Вобленком (Ніжинський педінститут), про приготування м'яса на вертикально ввіткнутих у вогнище кістках здається нам правильним. Підтвердженням тому є знахідка вертикальної кістки та двох її уламків у двох вогнищах довгого житла. Крім цього, у зовнішньому вогнищі розкопу V знаходились голівешки від великих спалених кісток. Отже, основна частина кісток, яка слугувала послідовно і як конструкція вогнища, і як паливо, згоріла.

Фауна Пушкарів не уявляється навмисне мисливською, навпроти, наявність на трьох ділянках стоянки пестів-терочників передбачає активне використання рослинної їжі. Тільки на площадці з малим житлом по краю її заглибини було знайдено 6 терочників і групу плоских каменів¹¹. Два терочники було виявлено в колекції із розкопок М.Я. Рудинського і один — великий тригранний згладжений валун — походить з нового розкопу VII у центральній групі.

Результати палеоніологічних досліджень зразків, узятих на ділянці між площадками малого та великого жител, незначні. Проте у невеликому спектрі трав є подорожник, який росте на вигоптаній поверхні, яка не може утворитись зимою¹².

Оцінюючи структуру пушкарівської стоянки, можна апелювати тільки до західної групи її ділянок, скоріше, до площадки з малим житлом, де зрозуміла вся його структура. Вона проста і чітко визначена: житло і зовнішнє вогнище були ос-

новними домінантами житлового простору і знаходились у протилежних пунктах його довгої осі. Для площі, яка об'єднує ці об'єкти, характерна найбільша насиченість крем'яним матеріалом (рис. 2). Крем'яне заповнення, видимо, вирізняє цю найменшу композиційну ділянку, яка складає *зону активної життєдіяльності*. Її можна реконструювати як поселення. Зовнішня частина активної зони значно більша, ніж житло. Вона складається із кількох спеціалізованих площадок зі самостійною структурою і змістом — зовнішнє вогнище з рядами оточуючих його ям, велике скупчення розколотого пластинчастого матеріалу, так звані місця евакуації різноманітного матеріалу. Отже, простір зовні житла відігравав значну роль у життєдіяльності людини. За ступенем використання і завантаженості в культурному шарі цей простір вбачається основним, найбільш потрібним. Є всі підстави передбачати, що площадка (майданчик?) з тричастковим житлом мала близьку конструкцію.

Конструкція жител на західній площадці була подібною — невелике заглиблення, мале вогнище в центрі, серія ямок у підлозі та кісткове заповнення. У тричастковому житлі мотиви кісткового набору не зрозумілі. Значно простіша та зрозуміліша кістяна конструкція у малому житлі. Вкопані верхні щелепи та трубчасті кістки примикають до внутрішнього периметру стін. Очевидно, вони слугували основою опор, що підтримували несучі конструкції перекриттів, тобто жердин. Інші кістки не відігравали якої-небудь конструктивної ролі. Спрощена конструкція не мала потужної «призьби», характерної для більшості деснянських кістково-земляних жител. Очевидно, саме ця земляна «призьба», сліди якої можна прослідкувати в усіх профілях бровок, що перетинають житло, слугувала зовнішнім укріпленням. Ми згодні з К.М. Гавриловим, який запримітив зв'язок між конструкціями аносівсько-мізинських і пушкарівських жител¹³. Цей зв'язок, безумовно, має генетичний характер, але простоту пушкарівських жител можна пояснити особливостями проживання людини. В теплі сезони потужна кістяна конструкція була непотрібною, від неї залишались лише найнеобхідніші елементи, у нашому випадку — опори для підтримки несучих конструкцій. Для створення земляного ущільнювача, коли літні температури досягали +18 °С¹⁴, було достатньо землі, викинутої з ями.

Кам'яний інвентар мусив якось реагувати на зміну сфер зайнятості людини. Відомо, що потужні кістково-земляні житла Десни супроводжувались значними «різцевими» серіями. Вони становлять від 40 до 70 % всього інвентарю. Пам'ятки з різноманітнішою структурою типу Костьюнки-Авдеево мали також виразну різцеву індустрію, однак доповнену великою кількістю вістер та ножів. Різці є чітким функціональним визначником процесів обробки кістки, тобто насамперед відображають сезон мисливської діяльності. Разом з тим визначення функціональних різців не завжди очевидно, особливо коли йдеться про двогранні різці або різці на зламі. Як приклад можна навести колекцію верхнього шару Александрівської стоянки, де кількість різців явно збільшена внаслідок перероблення вістер.

Відсутність у Пушкарях 1 значної групи різців не протирічить нашому уявленню про існування стоянки в час, не пов'язаний з полюванням. Отже, ще раз нагадаємо ті ознаки, які не протирічать припущенню про теплий, але не пов'язаний з полюванням, короткий термін проживання в Пушкарях 1: тонкий культурний шар; відібрана та не пов'язана з мисливством фауна; наявність подорожника; різноманітні терочники та терочні камені; виразна зовнішня структура проживання; активні дії з розщеплення каменю; проста легка структура житла; відсутність виразної групи крем'яних знарядь для обробки кістки.

Розширення списку стоянок, ознак і можливостей їхньої взаємної кореляції може ґрунтуватися лише на глибокій критиці джерела, на його комплексному аналізі. Аналогії можна знайти на пам'ятках різних культур, можливо, найбільш відчутним моментом буде лише хронологія. Близькі ознаки проживання ми знаходимо на Александрівській стоянці. Легкі житла співіснують з великою групою терочників та вістрів. Група різців кількісно завищена, для її визначення потрібен функціональний аналіз. Культурний шар поширений за межі житла, але ми не знаємо ступеня активності зовнішньої площадки (майданчика?). Можна навести деякі закономірності і відповідності у верхньому шарі Тельманської стоянки, Аносівки 2, але всі вони не мають повного списку. Пояснювати складнощі і невідповідності простими передбаченнями вже не можна.

¹ Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain. — New York: A. P., 1985.

² Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — Киев, 1989.

³ Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 1. — Киев, 1989.

⁴ Амирханов Х.А. Зарайская стоянка. — М., 2000.

⁵ Беляева В.И. Исследование нового участка поселения на палеолитической стоянке Пушкари 1 // Пушкарёв. сборник. — 1997. — Вып. 1. — С. 5—18.

⁶ Величко А.А., Грибченко Ю.Н., Куренкова Е.И. Стратиграфическое положение стоянок Пушкарёвской группы // Пушкарёв. сборник. — 1997. — Вып. 1. — С. 19—30.

⁷ Величко А.А., Грибченко Ю.Н., Дренова А.Н., Морозова Т.Д., Тимирева. Область днепровского оледенения. Ключевой участок Пушкари—Лесконоги // Лессово-почвенная формация Восточно-Европейской равнины. — М., 1997. — С. 43—59.

⁸ Соффер О. Экономика верхнего палеолита: продолжительность заселения стоянок на Русской равнине // СА. — 1993. — 3.

⁹ Борисковский П.И. Палеолит Украины. — М.; Л., 1953.

¹⁰ Саблин М.В. Остатки млекопитающих из позднепалеолитического поселения Пушкари 1 // Пушкарев. сборник. — 1997. — Вып. 1. — С. 31—35.

¹¹ Ковнурко Г.М., Беляева В.И. Петроархеология инвентаря Пушкарей 1 // Пушкарев. сборник. — 1997. — Вып. 1. — С. 52—59.

¹² Новенко Е.Ю. Реконструкция условий обитания позднепалеолитического человека в бассейнах средней Десны и Оки по палинологическим данным: Автореф. дис.... канд. геогр. наук. — М., 2000.

¹³ Гаврилов К.М. Происхождение жилищ аносовско-мезинского типа (постановка проблемы) // Сборник статей, посвященный юбилею кафедры археологии МГУ. — М., 2000.

¹⁴ Величко А.А. и др. Область днепровского оледенения...

Одержано 28.04.2001

В.И. Беляева

СЕЗОННОСТЬ И ДОЛГОВРЕМЕННОСТЬ

Многолетние исследования позднепалеолитической стоянки Пушкари 1, тщательный анализ культурного слоя, жилых структур, технико-типологического состава коллекции, палинологические данные, изучение фауны позволили выделить характерные для памятника признаки. В результате сделан вывод о том, что стоянка Пушкари 1 существовала в теплое, не связанное с охотничьим промыслом время.

V. Belyaeva

SEASONAL AND LONG-TERM PREVALENCE

Many-year studies of the Upper Paleolithic site Pushkari 1, the detailed analysis of the cultural layer, dwelling structures, technical and typological composition of the collection, palynological data and the study of fauna enabled the numerous characteristic features of the site to be distinguished. Eventually, the author came to the conclusion that Pushkari 1 had existed during the warm period of time not connected with hunting.

I.A. Сніжко

МОДЕЛЬ РОЗБИРАННЯ ЗДОБИЧІ АМВРОСІЇВСЬКИМИ МИСЛИВЦЯМИ

Статтю присвячено моделюванню процесу розбирання мисливської здобичі на Амвросіївському кістковищі на основі аналізу свідомств утилізації і залучення етнографічних та експериментальних даних.

Кістковище бізонів, складова частина Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу, — унікальний об'єкт, що містить інформацію про полювання та утилізацію мисливської здобичі давнім населенням Приазовського степу. Дослідження свідомств утилізації здобичі у вигляді слідів різання крем'яними знаряддями, давніх зламів кісток, особливостей структури культурного шару кістковища дає змогу ставити та вирішувати питання побудови моделі розбирання бізонів давніми мисливцями на зазначеній пам'ятці. Методика побудови такої моделі передбачає залучення окрім даних, одержаних під час розкопок та лабораторних досліджень, також етнографічних свідчень і результатів експериментів.

© I.A. СНИЖКО, 2002